

Utanförskap och människovärde

AV GUNILLA MARIA OLSSON

I den politiska debatt som föregick valet 2006 användes begreppet utanförskap flitigt, i synnerhet av den borgerliga sidan, som först introducerade begreppet. Men ganska snart fick det spridning och det används alltjämt som ett samlingsnamn för en företeelse som vi väl känner. Det handlar om människor som inte själva kan försörja sig genom eget företagande eller lönearbete och som därför i många avseenden befinner sig i en utsatt position.

Begreppet utanförskap avser de människor som är beroende av Försäkringskassans ersättningssystem (aktivitetsersättning och sjukersättning), av kommunalt försörjningsstöd eller av A-kassa. Vid tiden för valet 2006 beräknades denna grupp omfatta cirka en och en halv miljon människor.¹ Och den politiska debatten kom att handla om arbetslinje kontra bidragslinje, som två motsatta ståndpunkter.

Den borgerliga regeringen föresatte sig att bryta utanförskapet genom att få in människor på arbetsmarknaden och så skapa förutsättningar för egen försörjning. Men i själva verket ligger antalet personer som försörjer sig på olika bidrag, och därmed bedöms höra till utanförskapet, på samma nivå 2012 som vid 1990-talets början.² Det rör sig om ca 7–800 000 personer i arbetsför ålder. Stigande siffror mot mitten av 1990-talet och under 2000-talets första år har alltså kapats och vänt efter regeringsskiftet 2006, men sedan har utvecklingen stagnerat på en nivå som antyder att problemet ändå inte fått en lösning. Vi ska dock komma ihåg att det inte

finns någon helt entydig definition av fenomenet utanförskap och att sifferuppgifter ska användas med försiktighet.³

När dessa frågor diskuteras saknas en närmare beskrivning av de människor som hänförs till det vi kallar utanförskap, liksom även av de processer som leder dit. Möjligen är det en alltför distanserad hållning som bidrar till att problemet är svårlöst. Jag vill därför försöka göra en hypotetisk närstudie, för att om möjligt bidra till ett större mått av klarsyn och förståelse. Därmed inte sagt att det är lätt att finna lösningar. Min tanke är dock att vägen framåt måste utgå från en tydligare bild av de människor det gäller. Och jag tar min utgångspunkt i mitt dagliga arbete med personer med utvecklingsstörning, vilket har gett mig perspektiv på samhället från de allra svagastes synvinkel.

Det är villkoren för vuxna arbetsföra människor som återspeglas i statistiken, men min uppfattning är att utanförskapet börjar redan i skolåldern. Jag måste därför börja min analys genom att beskriva några relevanta mekanismer i utbildningssystemet.

Skolans värld

Nyligen användes begreppet utanförskap i en analys av de sjunkande studieresultat som redovisades i den senaste PISA-undersökningen, där Sverige halkat efter många andra länder. En skolkurator påtalade i ett debattinlägg att många elever känner sig "utanför och obekväma" och han menar att lärarnas brist på tid för samtal, att verkligen lyssna och förstå, innebär försämrat lärande.⁴

Det är en intressant analys som ansluter sig väl till min tanke att *samhället* i form av skola, arbetsliv och myndigheter inte har en realistisk bild av människors förutsättningar. Det visar sig tydligt i skoldebatten, där man utgår från att alla elever ska gå nioårig grundskola samt gymnasium, totalt tolv års studier. De som misslyckas i skolan ska försöka igen, tänker man sig. Det finns bara en väg framåt.

När skolan utvecklades i riktning mot målstyrning (vilket skett från 1980-talet och framåt), med klart definierade krav på vad som fordras för godkända betyg, då blev det också tydligt att det inte räcker för en svag elev att bara göra sitt bästa. Kraven på studieresultat, att tillägna sig en viss mängd stoff, att tänka logiskt och att ha förmåga till abstrakt slutledning, är oavvisliga krav och förutsätter begåvning för teoretiska studier.

Om man tänker sig att alla elever ska klara tolv års skolgång för att ha en chans på den svenska arbetsmarknaden, då måste ju skolans krav sänkas så att detta är möjligt för den svagbegåvade att uppnå. Och då måste även de välbegåvade slå av på takten och kanske ha lägre ambitioner för att inordna sig i det gemensamma skolarbetet. Det är lätt att sätta sig in i lärarnas dilemma. Och det är lätt att inse vad som händer med skolresultaten. PISA-rapporten borde inte förvåna.

Ett gränsdragningsproblem

Att klara grundskolans krav gäller alla elever med undantag för dem som går i särskola och gymnasiesärskola, vilka utgör drygt

1 procent. Under 1990-talet såg man en ökning av antalet elever i särskolan vilket inte stod i proportion till elevunderlaget. I själva verket kom särskolan att omfatta upp emot 1,4 procent av alla elever och detta föranledde en granskning som gett många kommuner bakläxa.⁵

Man ansåg helt enkelt att utredningarna som låg till grund för diagnosen utvecklingsstörning var bristfälliga och att barn hänvisades till särskolan på alltför diffusa grunder. Här är det viktigt att påpeka att man inte alltid har en klarlagd orsak till utvecklingsstörning i form av väldefinierade syndrom, förlossningsskada eller sjukdomar som drabbar hjärnan. Det är i själva verket en *administrativ diagnos* som ställs på observerbara kriterier, där det finns ett testresultat som visar en intelligenskvot under 70. Men detta är inte det enda kriteriet utan samtidigt ska det vara klarlagt att eleven inte motsvarar vardagslivets krav, till exempel vad gäller samspel med andra barn och vuxna, kunskapsstillämpning och självomsorg för att nämna några exempel. Det är inte så att IK under 70 per automatik ger diagnosen utvecklingsstörning, men det är lätt att förstå att ju högre krav som ställs i skolan, desto fler riskerar att slås ut, med andra ord, bli föremål för utredning i syfte att skickas till särskolan.

Det är intressant att se hur andelen elever i särskolan, vilket per definition innebär elever med utvecklingsstörning, utgör en procentuellt högre andel av befolkningen än vad som är fallet för andelen med utvecklingsstörning i övriga åldersgrupper. Det betyder alltså att skolans krav utdefinierar barn och ungdomar på grund av den strikta gränsdragningen mellan grundskola och särskola. Som om det verkligen fanns en tydlig gräns, ett avstånd mellan den som bedöms normal och den som har en utvecklingsstörning.

Rent statistiskt faller 2,2 procent av befolkningen under intelligenskvoten 70 och lägger vi därtill den stora grupp som bedöms vara svagbegåvade, det vill säga ha

en intelligenskvot i spannet 70–85, då är vi uppe i 16,1 procent. Och om vi återvänder till den statistik som visar antalet personer i arbetsför ålder i Sverige, cirka 75 procent av befolkningen, då ser vi att det antal som hänförs till utanförskapet är i samma storleksordning som de som statistiskt sett kan bedömas vara svagbegåvade, nämligen drygt en miljon.

I internationell litteratur ser man ibland att denna grupp identifieras och att svårigheterna benämns *borderline learning disabilities*. En intressant fråga blir därför om skolorsystemen i andra länder hanterar denna grupp på ett annat sätt än som sker här i Sverige, där vi valt att förtiga problemet med begränsad teoretisk begåvning.

Vi vet erfarenhetsmässigt att det vi kallar svagbegåvning motsvarar en intelligensålder på ungefär 11–13 år. Det betyder att man har kapacitet att följa med undervisningen upp till och med mellanstadiet, men sedan blir det svårt. Alltmer avancerade matematiska beräkningar ställer krav på högre mentala processer, att tillägna sig texter förutsätter ett växande ordförråd med alltfler abstrakta begrepp och en vidgad omvärldorientering för att bara nämna några exempel. Det är lätt att föreställa sig den vända och vanmakt som säkert uppstår hos den som inte har förmåga att hänga med. Att inse att man är på väg mot utanförskapet, kanske känna att man redan befinner sig där. En plats där andra inte riktigt räknar med en, där man inte duger, där det är ensamt och kallt.

Så när rapporterna kommer om elever, som går ut skolan utan att kunna läsa, eller i alla fall med bristande läsförståelse, med underkänt i många ämnen och utan behörighet till gymnasiet, då tänker jag att det är en fullt rimlig bild av hur det måste vara. Begåvning är i likhet med många andra egenskaper en normalfördelad variabel i befolkningen. Majoriteten, det vill säga knappt 70 procent, samlar sig runt genomsnittet och har en intelligens mellan 85–115. Ett mindre antal har högre intelligens och på motsva-

rande sätt finns det de som har lägre intelligens. Detta faktum har tydligen inte trängt in i allas medvetande. Eller är det bara så att vi inte vill se det?

Kejsarens nya kläder

Många tänker sig att en person med psykisk utvecklingsstörning är lätt att känna igen. Man ser framför sig en person med Downs syndrom eller kanske en cp-skada som påverkar både rörlighet och tal. Men verkligheten är en annan. Utöver de grupper som har mer eller mindre kända och synliga diagnoser, har vi gruppen av dem som ser ut som vem som helst, men som har en begåvning långt under genomsnittet. Det kan handla om förlossningskomplikationer som gett upphov till hjärnskada eller helt enkelt bara slumpen som gett en individ mindre av det vi kallar teoretisk begåvning. Och det är nog ingen överdrift att påstå, att de som hör till denna grupp har lägst status i vårt samhälle. De blir osynliggjorda eftersom vi inte gärna benämner utvecklingsstörning och inte heller svagbegåvning som en faktor att räkna med.

I samma stund som någon dristar sig till att antyda detta, är vi snabba att påpeka att det finns andra egenskaper än teoretisk begåvning som är värdefulla. Och visst är det så. Men ändå har vi skapat ett samhälle där lång utbildning är ett oavvisligt krav och där det trummas in i varje människas medvetande att man ska välja det som ger mest utbyte i form av valmöjligheter, status, lön.

KAN INTELLIGENS MÄTAS? Är det meningsfullt att se detta som en objektiv egenskap hos människan? Mitt svar är att det är fullt möjligt att undersöka kognitiva funktioner, som bygger upp vår förmåga att tänka abstrakt och utföra mentala operationer. Vidare att det är just dessa egenskaper som utgör vattendelaren i skolans värld, mellan dem som lyckas och dem som misslyckas med sina studier. Att hävda något annat är att skapa dimridåer och undanhålla människor den självkänedom som är nyckeln till ett gott

självförtroende och förmåga att sätta upp realistiska mål för sin framtid.

Och ändå är det så svårt att tala om detta, att rakt på sak hävda att det är skillnad mellan människor i fråga om begåvning. Gör man det liknar man det oskuldsfulla barnet i *Kejsarens nya kläder*. Man säger det alla ser men ingen vågar säga. Någon har sytt med osynlig tråd. Hur länge ska vi låta oss luras?

När allt kommer omkring vet ju varje skolbarn att det finns en hierarki i klassen och man vet hur man själv ligger till på rangskalan. När jag gick i skolan på 1960-talet delades vi upp efter sjätte klass. Det fanns tre olika vägar beroende på vilka ambitioner man hade. Den som hade minst intresse för att sitta på skolbänken gick ett sjunde år och fortsatte sedan på yrkesskola som ledde rakt ut i arbetslivet. Vi som var mera studiebegåvade valde realskolan och då kunde man klara av det hela på tre eller fyra år. Därefter tog gymnasiet vid. Inte för alla, utan för dem som klarat realexamen. Vilka som valde det ena eller det andra var knappast en laddad fråga. Alla visste var de hörde hemma. Och alla hade en framtid inom räckhåll med arbete och egen försörjning.

Förändringen av skolsystemet mot en mer sammanhållen skola är en lovvärd reform. Säkert var det så, att många med läshuvud men utan studietradition i familjen, fick en kortare utbildning och sämre chanser i det gamla systemet. Men i samma stund som *möjligheten* till utbildning förvandlas till ett *krav* på utbildning, uppstår ett nytt problem. De med sämre förutsättningar för teoretiska studier har inte längre någon utstakad väg framför sig. De riskerar att hamna i utanförskap.

Psykisk ohälsa

Egentligen kan det nog vara så att en konstaterad utvecklingsstörning kan vara lättare att leva med än svårigheter utan namn och utan det samhälleliga skydd som utvecklingsstörningen ger. Det handlar om personer som ser ut som du och jag och som

bemöts med samma förväntningar som alla andra i samhället.

Mot den bakgrunden är det inte svårt att förstå att den psykiska ohälsan ökar, speciellt bland unga. En sårbarhet för såväl psykisk som fysisk sjukdom kan finnas med i utrustningen och vara både orsak till och en följd av den svaga begåvningen. Kort sagt, det rör sig om en sårbar grupp. Risken för sjukskrivning ökar och många ger upp i den meningslösa kampen att konkurrera om arbete, då man inte har meriter som räcker till. Ett exempel får illustrera. Detta är naturligtvis fiktivt, men baserat på intryck från de många skiftande människoöden jag fått inblick i:

På mitt arbetsrum sitter Peter, 38 år. Han bor hemma hos sin mamma och han har arbetat som vaktmästare i samma företag som sin pappa. Men nu är pappan död sedan några år tillbaka och kort därefter blev Peter uppsagd. Han har varit på Arbetsförmedlingen och sökt flera jobb, men inte ens fått komma till anställningsintervju. Han har börjat isolera sig och mår allt sämre. En arbetspsykologisk utredning visar att han har en begåvning långt under genomsnittet för åldern. Peter hoppade av skolan på högstadiet och hans pappa hjälpte honom att få jobb. Och nu kommer Peter till Habiliteringen för att Arbetsförmedlingen föreslagit insatser enligt LSS (Lagen om stöd och service). Vi börjar prata om daglig verksamhet och att det finns grupper som jobbar med det han redan kan. Men då får han ingen lön utan måste ha sjukersättning. Vi gör en utredning som utmynnar i diagnosen lindrig utvecklingsstörning. En ny värld öppnar sig för Peter, både på gott och ont.

Självklart har det i alla tider funnits människor som hamnat i utanförskap. Det är nog också allas uppfattning att det behöver finnas ett samhälleligt skyddsnät. Men som det ser ut i dag verkar det vara ett glapp mellan

dem som ryms inom den föredömliga LSS-lagstiftningen och dem som inte är berättigade till den formen av stöd.

För Peter i exemplet ovan är inte ensam. Förr kunde man få arbete utan att ha suttit på skolbänken i minst tolv år. Det finns de, som utan fallenhet för teoretiska studier ändå har kunnat ta sig fram i samhället. Man kan vara händig och praktiskt lagd, lära genom att se hur andra gör. Man kan ha en social talang och vara både serviceinriktad och ansvars-kännande, en tillgång på många arbetsplatser. Men vägen dit är inte enkel och många hittar inte fram utan bryts ned av motgångar, ifrågasättande och känslor av otillräcklighet.

En fråga om värderingar

Vår tids problem med utanförskap beror på utvecklingen av ett alltmer kunskapsintensivt samhälle, där förmågan att vara mentalt rörlig, ständigt beredd på förändring och anpassning förutsätter en flexibilitet och mentala resurser, som inte alla har. Denna utveckling är ett faktum och det finns ingen anledning att nostalgiskt blicka tillbaka på ett samhälle där just problemen med skolresultat och arbetslöshet var mindre. Vi måste skapa nya lösningar för vår tid, så att alla människor kan se sin plats i samhället. Åtminstone om vi menar allvar med visionen om ett gott samhälle, med tillhörighet och möjlighet för den behövande att få stöd.

YTTERST HANDLAR DET om människosyn. Även om vi enats om att människovärdet är oberoende av våra olika kvalifikationer, så visar det sig att den krassa verkligheten är en annan. Trenden har blivit att alla ska söka sig fram till ett framgångsrikt, lyckat och lyckligt liv. Vi ska prestera för att öka våra chanser, höja

vår lön och vidga vår frihet. Självklart ett åtråvärt scenario för var och en som är född med guldsked i handen. Kvar finns de med sämre grundförutsättningar, som inte bara ser sig bli förbigångna och förbisedda, utan dessutom drabbas av moraliserande tendenser i samhället. Som om det bara handlade om att ta sig samman, gå ut i arbetsliv eller studier, kämpa för sitt uppehälle. Men alla kan faktiskt inte det. Jag misstänker att den som är välbegåvad och målmedveten utgår från sig själv, minns sina utmaningar, sina ansträngningar och så småningom också framgångar. Och sedan tror man att detsamma gäller för alla andra.

Risken finns att det stannar här – vid den välbegåvades förnöjelse över sin egen framgång och oförståelse, kanske till och med förakt, för dem med sämre förutsättningar. Då har vi tappat den etiska kompassen, förlorat känslan för vad som verkligen är viktigt. Och ju fler som tillhör denna välmående grupp, desto mindre angeläget blir det för politiska partier att flytta fokus till dem som inte hör dit, till utanförskapet. De är trots allt en minoritet. De enda som kan föra deras talan är alla vi som ser samhället underifrån. Det behövs en etisk diskussion om vems intressen olika samhällsförändringar tjänar.

Om vi är ense om att arbete är ett viktigt inslag för människans värdighet, då måste vi skapa realistiska villkor, vilket rimligen hör hemma i det politiska uppdraget. Gäller det att bli populär hos en välmående och röststark majoritet? Eller handlar det om att se sitt uppdrag som att värna de svaga och uppmärksamma deras behov, de som inte själva har en megafon och kanske inte ens själva kan förstå och förklara vad som fattas dem?

Noter

- 1 Tobias Davidsson: "Utanförskapelsen. En diskursanalys av hur begreppet utanförskap artikulerades i den svenska riksdagsdebatten 2003–2006" i *Socialvetenskaplig tidskrift* nr 2/2010.
- 2 www.ekonomifakta.se.
- 3 Uppgifterna i Tobias Davidssons rapport överensstämmer inte med de siffror som redovisas på hemsidan not 2. Där är antalet som bedöms höra till utanförskapet strax över en miljon vid tiden för valet 2006.
- 4 Insidan, *Dagens Nyheter*, 2014-02-14.
- 5 *Särskolan. Granskning av handläggning och utredning inför beslut om mottagande*. Skolinspektionens rapport till regeringen 31 januari 2011.